

Voor dit examen zijn maximaal 44 punten te behalen; het examen bestaat uit 15 vragen. Voor elk vraagnummer is aangegeven hoeveel punten met een goed antwoord behaald kunnen worden.

Als bij een vraag een verklaring, uitleg of argumentatie gevraagd wordt, worden aan het antwoord geen punten toegekend als deze verklaring, uitleg of argumentatie ontbreekt.

Geef niet meer antwoorden (zinnen, redenen, voorbeelden e.d.) dan er worden gevraagd. Als er bijvoorbeeld één zin wordt gevraagd en je antwoordt met meer dan één zin, dan wordt alleen de eerste zin in de beoordeling meegeteld.

Opgave 1 De deugd en kledingvoorschriften

Begin 2003 ontstond er in de media een discussie over het al of niet verbieden van het dragen van de gezichtssluier (niqaab) door leerlingen op scholen.

tekst 1

Het Regionaal Opleidingen Centrum (ROC) in Amsterdam mag de gezichtssluier verbieden. Dat heeft de Commissie Gelijke Behandeling (CGB) vandaag besloten. Volgens de commissie handelt de school hiermee niet in strijd met de wet op de gelijke behandeling. Twee meisjes op het ROC vroegen de commissie twee weken geleden een spoedoordeel over het dragen van de gezichtsbedekkende sluijer. Zij weigerden het kledingstuk buiten de klaslokalen af te doen.

Het ROC had het dragen van de sluijer begin dit jaar verboden. De meisjes bedekten hun gezicht omdat ze bij mannen geen lustgevoelens wilden opwekken. In de klas en tijdens tentamens deden ze de sluijer wel af, maar elders in de school niet. De Commissie Gelijke Behandeling oordeelt echter dat het belang van open interactie tussen leerlingen onderling en tussen leerlingen en docenten zwaarwegender is dan het recht op een sluijer.

bron: NRC Handelsblad van 20 maart 2003

- 2p **1** Plato is de eerste filosoof die de kardinale deugden expliciet formuleert. Met welke kardinale deugd in de deugdethiek van Plato kan de rechtvaardiging die de meisjes geven in verband worden gebracht? Geef in je antwoord duidelijk aan wat een kardinale deugd is.

Terwijl de meisjes een zekere ingetogenheid nastreven, vindt de schoolleiding het van belang dat de leerlingen openheid vertonen om te kunnen communiceren met elkaar. Beide houdingen kunnen wellicht deugdzaam genoemd worden. In de houding van de meisjes zou men kuisheid, maagdelijkheid, zelfbeheersing of bescheidenheid kunnen herkennen; de schoolleiding lijkt daarentegen open communicatie belangrijker te vinden en in deze houding kan men ervaring, inzicht, vooruitziendheid of oordeelsvermogen herkennen.

Als we de zaak op deze wijze beschouwen, is zowel in de houding van de meisjes als in de houding van de schoolleiding een bepaalde deugdzaamheid te herkennen.

Het lijkt zelfs dat er in bovenbeschreven situatie niet alleen een conflict is tussen partijen, maar tussen de deugdzaamheid van de meisjes enerzijds en de deugdzaamheid van de school anderzijds.

- 2p **2** Dit roept de vraag op of deugden zelf met elkaar in conflict kunnen zijn. Beredeneer of een dergelijk conflict tussen deugden binnen één deugdethische positie mogelijk is en laat zien waarop de mogelijkheid of onmogelijkheid van een dergelijk conflict berust.

In de deugdethiek worden in het algemeen drie soorten deugden onderscheiden. Aristoteles onderscheidde al intellectuele deugden van karakterdeugden. Daarna legde onder andere Thomas van Aquino nadruk op de deugden van de wil: het goede moet niet alleen worden gekend, maar moet ook worden gewild.

- 3p **3** Thomas van Aquino kent bij dit willen een speciale rol toe aan de 'theologische deugden'. Als de meisjes hun houding op religieuze of godsdienstige gronden baseren, is er dan sprake van een theologale deugd in de zin van Thomas? Geef in je antwoord duidelijk aan wat Thomas onder theologale deugden verstaat.

Naar aanleiding van bovengenoemde kwestie over het al of niet verbieden van de gezichtssluier, komt de vraag op of de benadering van de deugdethiek meer bijdraagt aan de verheldering of interpretatie van dit vraagstuk dan andere ethische benaderingen, zoals die van een gevolgenethiek en die van een plichtsethiek.

- 3p **4** Waarin verschilt een deugdethische benadering van dit soort conflicten van de benadering door een gevolgenethiek en door een plichtsethiek? Geef in je antwoord tevens aan of je vindt dat de deugdethiek een meerwaarde heeft bij het verhelderen of oplossen van dit soort conflicten ten opzichte van beide andere stromingen in de wijsgerige ethiek of niet.

Willem Vonk, rector van het 760 leerlingen tellende Citycollege St. Franciscus in Rotterdam (havo/vwo), houdt niet zo van ongeschreven regels.

“Als het om normen en waarden gaat, kun je het beste glashelder en bikkelhard zijn, ook wat kledingcodes betreft. Dat geldt in het bijzonder voor een school als de onze, met leerlingen van tientallen nationaliteiten en evenveel culturen,” aldus Vonk.

“We hebben dan ook duidelijke kledingregels in onze schoolgids staan. Hoofddoekjes worden al sinds 1990 niet getolereerd. Daar begon de kledingdiscussie mee. Aanvankelijk ging het er wat dat betreft heftig aan toe, maar nu wordt er allang niet meer over gesproken. Ouders moeten voor de schoolregels tekenen en als het ze niet zint, zoeken ze maar een andere school.”

In de loop der jaren is het lijstje van uiterlijkheden die op de Rotterdamse school als ‘not done’ gelden, gestadig uitgebreid.

Vonk somt op: “Geen bomberjacks, geen kale koppen - tenzij dat het gevolg is van een ziekte, maar dat spreekt voor zich -, geen uitdagende kleding als naveltruitjes en topjes, geen oorlogszuchtige of anderszins provocerende uitingen en geen jassen, petten, zonnebrillen en mobiele telefoons in de klas. Over sieraden en piercings laten we ons niet uit.”

bron: Ouder en school, maart 2003

Uit tekst 2 blijkt dat de school het van belang vindt de leerlingen bij te brengen hoe zij zich op school dienen te kleden door hen erop te wijzen wat niet gepast is.

Een argument om bepaalde kleding te dragen, kan zijn dat men wil uitdragen welk gedachtegoed men aanhangt en tot welke groep men behoort. Dit kan leiden tot confrontaties met andersdenkenden en is op sommige scholen aanleiding om met kledingsvoorschriften te komen zoals op de school in de tekst hierboven.

Anderzijds kan men zeggen dat tonen wat men denkt en aangeven bij welke groep men hoort, bijdraagt aan duidelijkheid en in die zin aan open interactie waarover in het begin van deze opgave werd gesproken. Ook kan men verdedigen dat er sprake is van solidariteit met de subcultuur waartoe men behoort.

- 3p **5** Vind je het opstellen van kledingsvoorschriften - vanuit het perspectief van de deugdethiek - te rechtvaardigen of vind je dat leerlingen hun gedachtegoed vrij moeten kunnen uitdragen in de kleding die ze (willen) dragen?

Geef een beargumenteerde eigen mening en betrek argumenten voor beide standpunten in je argumentatie.

Opgave 2 Over de ondeugd

De deugdethiek stelt de deugden tegenover de ondeugden. De deugden worden gepropageerd, de ondeugden aan de kaak gesteld.

Het kan echter ook anders. Markies de Sade, (1740-1814), naamgever van het sadisme, schreef boeken als *Juliette of de voorspoed van de ondeugd*, en *Justine of de tegenspoed der deugdzaamheid*.

Daarin wordt de deugd allesbehalve naar de mond gepraat. In het begin van dit tweede boek wordt Justine als volgt toegesproken.

tekst 3

Uw leeftijd noch uw manieren maken u geschikt voor een betrekking zoals u die zoekt. U zou er beter aan doen te proberen de mannen te behagen en uw best te doen iemand te vinden die er in toestemt de zorg voor u op zich te nemen.

Die deugdzaamheid waarmee u zo koketteert dient nergens toe in de wereld. Hoe vaak u ook voor zijn altaren zult knielen, zijn ijdele wierook zal u niet te eten geven. ... Als er iets is dat de mannen minder streelt, iets waarom zij zich minder druk maken, iets dat zij volkomen verachten, dan is het wel de deugdzaamheid van uw sekse; men heeft op deze aarde, mijn kind, alleen maar ontzag voor dingen die geld opbrengen of genot geven. In een woord, als mensen van ons slag iets weggeven is het alleen om er iets voor terug te krijgen.

bron: *Markies de Sade, Justine, blz. 25/26*

- 3p **6** Maak naar aanleiding van tekst 3 duidelijk dat de ethiek als filosofische discipline niet los gezien kan worden van andere filosofische disciplines.
Geef naar aanleiding van deze tekst twee voorbeelden van dergelijke disciplines.

Door de deugdethiek wordt een deugdzaam levenswandel voorgesteld als een manier om geluk te realiseren. Volgens de Sade is de deugd echter helemaal geen opmaat tot het geluk. In zijn wereld speelt de moraal überhaupt geen hoofdrol. Aan het eind wacht ons beloning noch straf; aan het eind kunnen we alleen de winst- en verliesrekening opmaken. Het blijft in *Justine* niet bij woorden. Een drievoudige roofmoord wordt op de volgende manier gerechtvaardigd:

tekst 4

De beëindiging van het bestaan van elk der opgeofferde wezens heeft niets met ons te maken. Het staat vast dat het ons geen zier kan schelen of die lieden nu in leven zijn of in hun graf; als we er dus in een van die gevallen belang bij hebben, hoe gering ook, moeten we het zonder de geringste wroeging bij voorkeur aanwenden in ons eigen belang; want we moeten een volmaakt onverschillige situatie, als we verstandig zijn en de zaak in handen hebben, onmiddellijk zo gebruiken dat we er profijt van hebben, zonder rekening te houden met alles wat de tegenstander erdoor verliezen kan; er is immers geen enkele redelijke verhouding tussen wat onszelf aangaat en wat voor anderen van belang is; het ene voelen we in ons lichaam, het andere bereikt ons alleen langs morele wegen, en morele gevoelens zijn bedrieglijk; alleen de lichamelijke indrukken zijn waarachtig.

bron: *Markies de Sade, Justine, blz. 50/51*

- 4p **7** Noem een overeenkomst en een verschil tussen wat bepleit wordt in *Justine* en wat bepleit wordt in het utilisme.
Licht je antwoord toe.

Alle mensen kwamen alleen op de wereld, begerig, wreed en heerszuchtig, iedereen wilde alles hebben en niets afstaan, men vocht voortdurend om zijn rechten te handhaven of zijn eerzucht te bevredigen; toen kwam er een wetgever die zei: houdt op met dat vechten; als iedereen iets van zijn wensen laat varen, zal de rust weerkeren.

bron: Markies de Sade, Justine, blz. 54

Hier wordt als het ware een overeenkomst voorgesteld met als uitgangspunt: voor wat hoort wat. Als men bereid is zich in te tomen en sommige van zijn wensen in te slikken, mag men in ruil daarvoor veiligheid en rust van de wetgever verwachten. Degene die in *Justine* aan het woord is, heeft daar echter niets mee op. Volgens hem is alles beter dan zich neerleggen bij een dergelijke regeling.

Een waarlijk verstandig mens is hij die een onverzoenlijke strijd aanbindt met die overeenkomst, zelfs als dat een terugkeer zou betekenen naar die toestand van oorlog; een waarlijk verstandig mens is hij die deze overeenkomst zo dikwijls mogelijk schendt, wel wetend dat wat hij van die overtredingen zal overhouden altijd nog meer is dan wat hij verliezen zou als hij de zwakste was.

bron: Markies de Sade, Justine, blz. 54/55

De boeken van De Sade wemelen van de figuren die zeer ver gaan in hun pogingen hun wensen ingewilligd te krijgen. Verdedigd wordt bovendien dat het daarbij om natuurlijke verlangens gaat. Ook in de deugdethiek krijgt het natuurlijke verlangen een plaats. De deugdethiek ziet zichzelf in het verlengde liggen van ons natuurlijke verlangen. Voor De Sade heeft deugdzaamheid niets natuurlijks. Het is een keurslijf waarvan men zich het liefst zo snel en zo volledig mogelijk bevrijdt.

- 2p **8** Noem twee verschillen tussen enerzijds de deugdethische interpretatie van het natuurlijke verlangen en anderzijds de door De Sade geschetste interpretatie van het natuurlijke verlangen van de mens.

Elders in *Justine* wordt de vraag opgeworpen wat menselijke volmaaktheid inhoudt.

Wie is dan het volmaaktst? ... het wezen dat het meest op haar (de natuur) lijkt ... zal dus noodgedwongen diegene zijn, wiens uiterst werkzame onrust veel misdaden zal veroorzaken ... terwijl de werkeloos en onverschillig toeziende mens, dat wil zeggen, de deugdzame, zonder twijfel het minst volmaakt moet zijn, omdat hij alleen maar geneigd is tot apathie, tot rust. Als zijn neigingen de overhand zouden krijgen zou alles onmiddellijk teruggeworpen worden in de chaos. Het evenwicht moet gehandhaafd blijven; dat kan uitsluitend door misdaden.

bron: Markies de Sade, Justine, blz. 84

In bovenstaande teksten komt het probleem van het kwaad naar voren. Het christelijke denken over het kwaad betekende een breuk met het klassieke, op Aristoteles gebaseerde denken. Volgens sommigen hebben wij onze onschuld aangaande het kwaad verloren.

- 3p **9** Leg uit waarom dit verlies van onschuld alleen afdoende kan worden verhelderd als we gebruik maken van een element dat Augustinus in het denken over het kwaad heeft geïntroduceerd.
Geef in je antwoord aan welk element hier bedoeld wordt.

- 2p **10** Ben je het eens met de visie van Aristoteles dat het plegen van misdaden geen aspect van zelfverwerkelijking kan zijn?
Beargumenteer je antwoord en geef duidelijk aan wat bij Aristoteles wordt verstaan onder zelfverwerkelijking.

Opgave 3 Karaktervorming

De twee tekstfragmenten in deze opgave worden toegeschreven aan de Perzische filosoof Abu Ibn Sina (980-1037), die in het westen bekend is geworden als Avicenna. In zijn werk geeft hij een aantal adviezen over het opvoeden van een zoon. Deze raadgevingen zijn waarschijnlijk gericht tot een hooggeplaatst persoon.

tekst 8

Zodra de jongen wordt weggehaald bij de zoogster moet met zijn opvoeding en met de training van zijn karakter begonnen worden, voordat lage karaktereigenschappen bij hem postvatten en hij plotseling door schaamteloze gewoonten overvallen wordt. Als de jongen immers verrast wordt door slechte eigenschappen en als schadelijke disposities hem overrompelen dan is hij nog niet in staat die te overwinnen omdat hij nog geen onderscheid kan maken (tussen goed en kwaad) en nog geen doel heeft.

Ten gunste van de jongen moeten lelijke karaktertrekken gekeerd en foute gewoonten afgewend worden door afwisselend plezier met hem te maken of zijn angst op te wekken, intiem met hem te zijn of hem af te zonderen, hem te negeren of hem aandacht te schenken, hem te prijzen of hem te berispen....

bron: fragment ontleend aan Avicenna 'Over het beheer van huis en haard', Amsterdam 1992.

De aanbevelingen die Avicenna hier geeft, zijn erop gericht om bij de jongen eigenschappen te ontwikkelen die een goed leven mogelijk maken.

Ook Aristoteles geeft in zijn *Ethica Nicomacheia* een beschrijving van belangrijke elementen voor het bereiken van een duurzaam gelukkig leven.

Als we de twee teksten vergelijken, is het eerste wat opvalt, dat Aristoteles het net als Avicenna hier, alleen over het opvoeden van jongens heeft. Maar er zijn meer overeenkomsten te vinden.

- 3p **11** Welke andere elementen in deze tekst komen overeen met de deugdethische benadering van Aristoteles? Noem er drie.

Je kunt aannemen dat de pedagoog in tekst 8 het goede met de jongen voor heeft, en hem dus welgezin is. Misschien zou je hem daarom zelfs een vriend kunnen noemen.

Aristoteles noemt drie belangrijke kenmerken van vriendschap. Daarnaast onderscheidt hij drie soorten vriendschap: die welke gebaseerd is op nut, die welke gebaseerd is op (samen) genieten, en tenslotte de goede vriendschap, die bestaat in het licht van de deugd.

- 4p **12** Voldoet de relatie tussen de jongen en zijn opvoeder aan de kenmerken van een goede vriendschap, zoals Aristoteles die beschrijft?

Betrek de drie kenmerken van 'vriendschap' in je antwoord.

tekst 9

Als het spraakvermogen van de jongen toeneemt en zijn taalgebruik ook, als hij klaar is voor instructie en onthoudt wat hij hoort, dan moet men beginnen hem de Koran te onderrichten, de vormen van de letters van het alfabet aan te leren en de bijzonderheden van het geloof te onderwijzen. (...)

De jongen moet beginnen met de poëzie waarin verteld wordt over de voortreffelijkheid van de zede, over lofprijzingen op de wetenschap, over de afwijzing van onwetendheid en over de afkeuring van zwakheid van geest, en de poëzie waarin de nadruk wordt gelegd op de vroomheid van de voorvaderen, op de toegestane handelwijzen, op de gastvrijheid en andere edele eigenschappen.

bron: fragment ontleend aan Avicenna, 'Over het beheer van huis en haard', Amsterdam 1992.

In tekst 9 speelt het verstand een belangrijke rol in de opvoeding. Volgens Avicenna moet voor het vervolg van de morele opvoeding het begripsvermogen van het kind namelijk voldoende ontwikkeld zijn. Maar het verstand speelt hier niet dezelfde rol bij het ontwikkelen van een deugdzaam karakter als bij Aristoteles. Hoewel ook in Aristoteles' opvatting het verstand onontbeerlijk is voor het verwerven en volhouden van de karakterdeugden.

Er zijn, uitgaande van de theorie van Aristoteles, argumenten te geven waarom de rol van het verstand hierbij zo groot moet zijn.

- 3p **13** Waarom speelt het verstand bij Aristoteles een onontbeerlijke rol bij de ontwikkeling van een voortreffelijke karakterhouding?
Beredeneer dit en verwerk Aristoteles' definitie van deugd in je antwoord.

Bij Immanuel Kant speelt de rede een belangrijke rol in verband met ethiek, en ook bij hem vormt het zelfstandig en in vrijheid maken van keuzen een essentieel aspect van ethiek.

Toch zijn er verschillen met de deugdethiek, ook al neemt ook daar de motivatie om het goede te doen - bij Kant de 'goede wil' genoemd - een belangrijke plaats in. Maar anders dan bij Aristoteles kunnen bij Kant emoties, verlangens of geluk geen doorslaggevende rol spelen bij het tot stand komen van een deugdzame houding.

- 3p **14** Leg uit waarom men volgens Kant alleen met behulp van de rede tot werkelijk morele keuzen kan komen, en waarom in de ethiek van Kant emoties of verlangens bij het moreel handelen geen doorslaggevende rol spelen.

Tegenwoordig wordt vaak geklaagd dat de hedendaagse hedonistische mens teveel op zichzelf gericht is, zich door momentane verlangens laat leiden, en zijn verstand voornamelijk gebruikt om te 'berekenen' wat het meest in zijn eigen belang is. Je kunt je afvragen of en hoe een deugdethische levenspraxis in onze tijd mogelijk is, en misschien vooral: hoe wij daartoe te motiveren zouden zijn.

Uitgaande van de kennelijke invloed van met name commerciële reclame, kun je concluderen dat we van nature geneigd zijn om voorbeelden te willen volgen: we zijn sociaal in de zin dat we 'er bij' willen horen, en daarbij gevoelig zijn voor suggestie. Maar voor het willen volgen van het 'goede' voorbeeld - denk daarbij bijvoorbeeld aan iemand als Nelson Mandela - is misschien meer nodig.

- 4p **15** Kan volgens jou op een deugdethische manier bereikt worden dat mensen het hedendaags hedonistische ideaal van een goed leven verwisselen voor een deugdethische praxis?

Einde